

تأملات

در باب

حقوق و شریعت، تاریخ و سیاست

مجموعه‌ای از مقالات حقوقی

استاد دکتر محمدعلی موحد

به اهتمام

مینا انتظار حجت - سینا گلستانی

فهرست

- یادداشت ویراستار ۱۱
- بخش نخست ۱۵
- جزء نخست: سیری در نظام حقوقی ایران در عصر مغولان ۱۷
- قضا و دادرسی در زمان مغول ۱۹
- فصلی از تاریخ تحولات حقوقی ایران ۳۵
- نگاهی به اوضاع اداری و مالی ایران در فاصله میان حمله چنگیز و استقرار ایلخانان (نخستین حکمران مغولی در ایران) ۴۹
- جزء دوم: در باب سیاست و حاکمیت ۵۷
- تئوری دولت از نظر ابن خلدون ۵۹
- سیاست نامه و فتاوی جهانداری ۶۷
- سودای مشروعیت در حکومت (دو رساله از دو پادشاه مسلمان) ۸۵
- جزء سوم: نقدهایی بر دو کتاب از آن لمبتن که به فارسی ترجمه شده‌اند ۱۰۱
- نکته ۱۰۳
- مالک و زارع در ایران ۱۰۵
- روایتی از دولت و حکومت در اسلام ۱۱۹

- جزء چهارم: کتابی بی‌مانند در باب حکومت اسلامی ۱۲۷
- سلوک الملوک (معرفی کتاب) ۱۲۹
- فضل الله روزبهان فقیه مورخ (معرفی نویسنده کتاب) ۱۳۵
- طرحی از حکومت اسلامی (معرفی مباحث و محتوای کتاب) ۱۴۳
- جزء پنجم: دیدگاه فقهی کمتر شناخته شده ۱۴۹
- نجم‌الدین طوفی و نظر تهورآمیز او در مورد نص شرعی و مصلحت اجتماعی ۱۵۱
- جزء ششم: نورهان سفر استانبول ۱۵۵
- اسنادی از آرشبو دولتی استانبول ۱۵۷
- تحقیقات محرمانه باب عالی درباره امیرکبیر ۱۵۸
- درگیری میرزا حسینعلی بهاء الله با برادرش میرزایحیی صبح ازل ۱۵۹
- نامه‌ای راجع به اختلاف بهاء الله و صبح ازل ۱۶۶
- جزء هفتم: مباحثی پیرامون فقه و حقوق خصوصی ۱۶۹
- حَسْبَهُ ۱۷۱
- تصرف ۲۰۱
- تعهد ۲۱۳
- جزء هشتم: مباحثی پیرامون فلسفه حقوق ۲۲۱
- حق چیست؟ ۲۲۳
- پیرامون حق و عدالت ۲۴۵
- تأملاتی در باب آزادی، عدالت و قانون ۲۵۵
- نسبت میان حقوق و اخلاق ۲۶۳
- جزء نهم: مباحث پراکنده ۲۷۵
- مثنوی معنوی و مردم (تأملات حقوقی در قصه‌های مثنوی) ۲۷۷
- وکالت در گذشته روزگاران ۲۸۹
- اندر حقوق شهروندی ۲۹۷
- فراخوان برای اعلامیه جهانی تکالیف بشر ۳۰۳

عاشق خانم چتری (محاكمة یک کتاب)	۳۰۹
بخش دوم	۳۱۵
جزء نخست: جزایر	۳۱۷
جزایر سه گانه (طبل بلند بانگ و میان تهی دعوی شیوخ)	۳۱۹
جزء دوم: دریای مازندران	۳۲۹
ایران و فرصت‌های بهره‌برداری از طرح‌های انرژی در آسیای مرکزی و قفقاز	۳۳۱
نگاهی به نظام حقوقی دریای خزر و مسائل مربوط به آن	۳۴۱
پیرامون نظام حقوقی دریای خزر (دو مقاله از دکتر موحد و مقاله دکتر میرفندرسکی)	۳۵۷
جدال سعدی بامدعی بر سر خط موهوم آستارا - حسنقلی	۳۵۷
اثبات وجود خط آستارا - گمش تپه	۳۷۳
ایرانی بودن	۳۷۹
ملاحظات ویراستار	۳۸۳
جزء سوم: نفت	۳۸۷
ملی کردن نفت و حقوق ایران در شرکت‌های تابعه	۳۸۹
دعاوی کنسرسیوم در برابر دیوان داوری ایران - ایالات متحده (ذکر خیری از ویرالی)	۳۹۷
قراردادهای نفتی پس از درنگی بیست ساله	۴۱۱
گزارشی برای ثبت در تاریخ	۴۲۹
بازخوانی پرونده قرارداد داری	۴۴۳
ناگفته‌هایی از ماجرای یکصد ساله نفت	۴۵۱
نفت در فاصله میان کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا انقلاب اسلامی ۱۳۵۷	۴۶۱
از پشت پرده مذاکرات نفت	۴۶۷

بخش نخست

جزء نخست

سیری در نظام حقوقی ایران در عصر مغولان

قضا و دادرسی در زمان مغول

صورت فرامینی که در دو شماره اخیر مجله تحت عنوان (قضا و دادرسی در زمان مغول)^۱ درج شده بود از نظر آشنایی با تحولات قضایی ایران حائز کمال اهمیت و حاوی اطلاعات دقیق بود.^۲ حمله مغول که با قتل عام‌ها و ویرانی‌ها و قساوت‌ها همراه بود و فقر و تیره‌روزی و انحطاط علمی و اخلاقی ممتدی به دنبال داشت هیچ‌یک از مظاهر فرهنگی جهان اسلام را از آسیب ریشه برانداز خود بی‌بهره نگذاشت.

در این میان فقه نیز که پیش از این بلیه بی‌نظیر تاریخی به اوج رونق و شکفتگی خود رسیده بود دچار رکود و تقهقر عجیبی گردید.^۳

-
۱. مقاله «قضا و دادرسی در زمان مغول» به قلم امیرحسین جهان‌بیگلو در دو بخش به توالی در شماره‌های مسلسل ۳۹ و ۴۰ مجله کانون و کلاهی دادگستری مرکز به سال ۱۳۳۳ منتشر گردید که عیناً حاوی مندرجات جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله به تصحیح کارل‌یان طبع اوقاف گیب مؤرخ ۱۹۴۰ بود و بعداً بی‌کم و کاست تحت عنوان «تاریخ اجتماعی دوره مغول» به سال ۱۳۳۶ در اصفهان به صورت کتاب به طبع رسید. و اما مقاله دکتر موحد تحت همین عنوان در اکتفاء مقاله یاد شده در شماره ۴۱ همان مجله به سال ۱۳۳۴ به طبع رسید. (ویراستار)
 ۲. متأسفانه مباحث مربوط به تاریخ تحول حقوق اسلامی در میان دانشمندان و محققان ما عنایتی را که سزاوار آن است بر خود ندیده و در دانشکده حقوق تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد درسی که زیر عنوان تاریخ حقوق تدریس می‌شود منحصر به جزوه ناقصی درباره حقوق ایران قبل از اسلام می‌باشد و راجع به تاریخ حقوق اسلامی که هزار و سیصد سال در این کشور و دیگر کشورهای مسلمان مورد بحث و عمل بوده و در هر یک از مباحث آن صدها کتاب نوشته شده اطلاعی در دسترس دانشجویان قرار نمی‌گیرد.
 ۳. ابن جزی محرر و منقح سفرنامه ابن بطوطه از نورالدین بن الزجاج روایت می‌کند که گفت در عراق ۲۴ هزار نفر از اهل علم بودند که در فتنه مغول کشته شدند و از آن همه تنها من و خواهرزاده‌ام جان به‌در بردیم. رجوع شود به جلد اول رحله ابن بطوطه صفحه ۲۸۲.

گرچه در اوایل دوره مغول پروردگان دوران قبلی مخصوصاً در نقاط و نواحی که از آسیب مستقیم سیل تبار بر کنار مانده بود وجود داشتند و فقهای نامداری مانند ابن حاجب و سیوطی و ابن تیمیه پایه عرصه ظهور گذاشتند لیکن به طور کلی می توان گفت فقه رایج اسلامی که بر پایه مذاهب اربعه اهل سنت و جماعت تأسیس شده و آن مایه از وسعت و رونق را پیدا کرده بود بعد از مغول نه فقط قدمی فرا پیش نهاد بلکه از آنچه هم که داشت چشم پوشید و ابتذال و انحطاط عظیمی دامنگیر آن گردید.

اما سرنوشت فقه امامیه بالمره برخلاف این اصل بود زیرا بعد از سقوط سلطه فقه اهل سنت مخصوصاً در ادوار متأخرتر که مذهب تشیع رسمیت و اقتداری یافت، فقهای شیعه از برکت اعتقاد به عدم انسداد باب اجتهاد مباحث عمیق و ذی قیمتی را مورد دقت و مطالعه قرار دادند و دامنه فقه امامیه را خیلی فراختر و گسترده تر از آن کردند که در دوره قبل از مغول بود.

اینکه نوشتیم یک نظر کلی بود که بحث و تشریح دقیق آن محتاج توجه و بررسی مسائل بی شماری است که باید با حوصله و اهتمام فراوان دنبال شود لیکن نکته مهمی که می خواهیم در اینجا مورد توجه قرار دهیم این است که مغولها بعد از آنکه در ممالک مفتوحه مستقر گردیدند کم کم با مردم آن نواحی در آمیختند و رسوم و عادات خود را در میان آنان وارد کردند.

حدود گسترش اقوام مغول از این نقطه نظر خیلی وسیع تر از آن بود که طی جهان گشاییها و لشکرکشیهای خود موفق شده بودند زیر تیره های مغولی به طوری که تاریخ نشان می دهد حتی در قلب کشور مصر و نقاطی از سرزمین شام که پای سربازان مغول به آنجا نرسیده بود استقرار داشتند. از طرف دیگر می دانیم که سردار بزرگ مغول چنگیز خان قوانینی را برای قوم خود بنیاد گذارد و آن قوانین که به نام «یاسا» معروف بود تا مدتی طولانی در میان مغولان مطاع و متبع شمرده می شد و فرمانروایان بزرگ مغول خود را ملزم به اجرا و مراعات آن می دانستند و این خود مبحث مهمی است که میزان تأثیر این عوامل در حقوق ایران به دقت معین گردد و چگونگی جریانی که به طور اجمال از آن یاد کردیم با جزئیات و شواهد تاریخی آن معلوم شود.

اینک ما برای اینکه نمونه ای از احکام یاسا را به دست داده باشیم ترجمه شرحی را که المقریزی در جلد سوم از خطط صفحه ۳۵۸ ذکر کرده در اینجا می آوریم:

از احکام یاسا

«ابو هاشم احمد بن برهان مرا خبر داد که نسخه ای از یاسا را در کتابخانه مستنصریه بغداد دید. و از جمله احکامی که چنگیز خان در یاسا آورده چنین است که

سیری در نظام حقوقی ایران ... ■ ۲۱

هر کس مرتکب زنا شود اعم از محصنه و یا غیر محصنه باید مقتول گردد و هر کس لواط کند باید کشته شود.

هر کس عمداً دروغ بگوید یا جادوگری پیشه سازد یا علیه کسی جاسوسی کند یا بین دو شخص که با هم مشغول نزاع می‌باشند به طرفداری از یکی وارد شود به مجازات قتل محکوم می‌شود.

هر کس در آب یا بر خاکستر بول کند جزای قتل خواهد داشت.

اگر سرمایه‌ای در اختیار کسی بگذارند و او آن سرمایه را از دست بدهد و سه بار این عمل تکرار بشود محکوم به قتل خواهد بود.

هر کس اسیری را که به دیگران تعلق دارد بدون اجازه آنان اطعام کند یا لباس به او بدهد محکوم به قتل خواهد شد.

هر کس برده‌ای یا اسیری را که گریخته است باز یابد و او را به مالک خود رد نکند محکوم به قتل خواهد شد.

آیین ذبح حیوانات این است که باید پاهای او را ببندند و شکمش را پاره کنند و دلش را در بیآورند تا بمیرد. هر کس حیوانی را به آیین مسلمانان ذبح کند محکوم به قتل می‌شود.

اگر در حال جنگ و گریز، باری یا کمانی یا هر چیز دیگری از سربازی بیفتد کسی که به دنبال او است باید پیاده شود و آن را بردارد و به صاحبش برساند و الا محکوم به قتل خواهد بود.

سادات آل علی (ع) از هرگونه مالیات و عوارض دیوانی مصون خواهند بود.

همچنین کلیه درویشان و قاریان و فقیهان و پزشکان و دیگر ارباب علم و اهل عبادت و زاهدان و مؤدبان و مرده‌شویان از مالیات و عوارض معاف خواهند بود.

احترام ادیان بی‌آنکه تعصب و امتیازی درباره یکی از آنها مرعی شود باید مورد توجه قرار گیرد...

هیچ کس از مغولان حق ندارد از روی آتش یا مایده یا طبقی که در آن خوراک می‌خورند رد بشود. هر کس دیگران را در حال صرف غذا ببیند می‌تواند حتی بدون اجازه آنان در طعام شرکت کند و احدی حق ممانعت او را ندارد.

هیچ کس از مغولها حق ندارد دست خود را در آب فرو برد و برای خوردن آب باید از چیز دیگری استفاده کرد.

مغولها حق ندارند لباس خود را بشویند بلکه لباس را باید همین‌طور پوشید تا کهنه شود.

هیچ چیز نجس نیست؛ همه چیزها پاکند.

هیچ کس از مغولان حق ندارد درباره یکی از مذاهب تعصب نشان دهد.

اگر بزرگ‌ترین امراء مرتکب گناهی شود و سلطان کمترین بندگان خود را برای عقوبت او بفرستد آن امیر باید در برابر فرستادهٔ سلطان خود را بر خاک افکند و با نهایت خضوع و خواری به عقوبتی که سلطان فرموده تن در دهد.

امرای لشکر حق ندارند با احدی غیر از پادشاه تردد کنند و در صورت تخلف محکوم به قتل خواهند شد.

هر یک از امراء محل مخصوص خود را که سلطان برای او معین کرده بدون اجازهٔ قبلی تغییر دهد محکوم به قتل خواهد شد.

هر یک از پادشاهان وظیفه دارد در دائر کردن پست و تنظیم امور آن اهتمام ورزد تا خبرهای کشور به سرعت در دسترس قرار گیرد.

چنگیز اجرای قوانین یاسا را زیر نظر فرزند خود جغتای قرار داد.

بعد از مرگ او، فرزندان و پیروانش احکام یاسا را به همان شدت که مسلمانان صدر اسلام احکام قرآن را به کار می‌بستند مورد عمل قرار دادند.»

این بود شرحی که مقریزی دربارهٔ یاسای چنگیزی ذکر کرده است.

هارولد لمب آمریکایی در کتاب خود به نام چنگیز خان گوید مجموعهٔ کامل یاسا را نتوانستیم به دست آوریم مؤلف مذکور، بیست و دو ماده از قوانین یاسا را که از منابع ایرانی و خارجی از قبیل سفرنامه‌ها و غیره جمع‌آوری شده از کتاب پتی دو لا کروا (Pétis de la croix) نقل کرده است. مطالب این بیست و دو ماده غالباً مطابق است با همان مطالبی که مقریزی ذکر کرده فقط در برخی از موارد اطلاعات بیشتری دارد^۱ که این قسمت‌ها را عیناً نقل می‌کنیم:

«مادهٔ ۱۱؛ خوردن خون و احشاء حیوانات که سابقاً ممنوع بود از این پس مجاز است.

مادهٔ ۱۳؛ هر کس به میدان جنگ نرود تا مدتی بی‌مزد برای دولت کار کند.

مادهٔ ۱۴؛ مرتکبین به سرقت یک اسب یا گاو یا اشیایی که همین قیمت را دارند محکوم به مرگ می‌شوند و جسد آنان را باید دو پاره نمود. سارقین اشیایی که این ارزش را ندارند به تناسب قیمت مستوجب هفت یا هفده یا بیست و هفت یا هفتصد ضرب چوب خواهند بود لیکن برای احتراز از این تعذیب بدنی ممکن است با تأدیهٔ ۹ برابر قیمت اموال مسروقه خود را معاف کنند.

مادهٔ ۱۷؛ مطابق قانون هر مردی باید زن خود را بخرد. مواصلت در میان اقوام درجهٔ اول و ثانی ممنوع است.

۱. همان‌طور که در موارد دیگر اطلاعاتی که مقریزی به دست می‌دهد جامع‌تر است.

گرفتن دو خواهر و داشتن چندین صیغه، حلال است زنان باید به نگاهداری مال و اثاثه خانه پرداخته به میل خود بیع و شری نمایند. مردان نباید هم خود را مصروف کاری غیر از شکار و جنگ بکنند. اولاد نخستین زن بر سایر اولاد رجحان دارند و وارث تمام دارایی می‌شوند.

ماده ۱۹؛ اگر دو خانواده آرزوی مواصبت با یکدیگر دارند و اطفالشان صغیر است می‌توان عقد مزاجت را در میان کودکان جاری کرد مشروط بر اینکه یکی از اطفال پسر و دیگر دختر باشد اگر اولاد مذکور مرده باشند همچنین می‌توان عقد مزاجت و مواصبت را جاری نمود.»

مواد فوق عیناً از روی ترجمه مرحوم رشید یاسمی نقل شده امیدواریم باز هم اطلاعات بیشتری در این باره تقدیم خوانندگان عزیز بکنیم!

۱. مقصود مواد شماره گذاری شده است که از کتاب چنگیزخان اثر هارولد لمب به ترجمه غلامرضا رشید یاسمی، از نشریات کمیسیون معارف، مطبعة مجلس، تهران، بهمن ماه ۱۳۱۳، صص ۱۹۹-۱۹۵ نقل گردیده‌اند. (ویراستار)

